

Ванда Бароўка

*Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П. М. Машэрава*

Топас дому ў беларускай паэзіі пачатку XX стагоддзя

Тэрмін “топас” у літаратуразнаўстве не мае пакуль адзінага азначэння. Паводле Ю.М. Лотмана, топас – *прасторавы кантынум тэксту, у якім адлюстроўваецца свет аб’екта*¹. Яго азначэнне надзвычай аб’ёмнае. Пад топасам з часоў антычнасці звычайна разумеюць так званыя агульныя *месцы*, шырокаўжывальныя прыёмы ў літаратуры ўвогуле і ў канкрэтнага аўтара ў прыватнасці. У дадзенай рабоце пад топасам маецца на ўвазе распаўсюджаны вобраз-матыў, праз які выяўляюцца каштоўнасці ўяўленні пэўнай літаратуры і канкрэтнага аўтара.

Топас дому – адзін з фундаментальных топасаў у мастацтве слова. Ён тыпалагічна ўстойлівы, валодае пэўнымі прадметна-вобразнымі, кампазіцыйнымі, стылёвымі сродкамі ўвасаблення ў канкрэтнай літаратуры і ў творчасці канкрэтнага аўтара. У пэўныя перыяды развіцця нацыянальных літаратур пры адрозненні індывідуальных трактовак топаса дому звычайна наглядаюцца і тыпалагічныя агульнасці, абумоўленыя гістарычным часам, нацыянальнай спецыфікай пэўнай рэчаіснасці. Топас дому належаў да дамінантных у беларускай літаратуры пачатку XX стагоддзя. Ён дэтэрмінаваўся пазамастацкімі фактарамі (сацыякультурнымі абставінамі, грамадскімі настроямі таго часу, біяграфічнымі акалічнасцямі), а таксама фактарамі мастацкімі (фарміраваннем нацыянальнай мастацкай традыцыі). Індывідуальнасць кож-

¹ Ю. Лотман, *Структура художественного текста*, Ленинград 1970, с. 183.

нага з беларускіх паэтаў пачатку ХХ стагоддзя яскрава выявілася ва ўвасабленні топасу дому.

Топас дому структурна арганізуе мастацкую прастору лірыкі Янкі Купалы, у многіх вершах гэта семантычны цэнтр твора. Янка Купала – паэт-эксперыментатар, глыбокі выразнік нацыянальнай ментальнасці, адзін з ідэолагаў адраджэнскага руху. Топас дому ў яго паэзіі ўнікальны найперш сваёй полісемантычнасцю. Прадметна-вобразнае ўвасабленне топаса дому ў творах Янкі Купалы найчасцей рэалізавалася праз вобразы хаты, панскага хорама, замка, палаца, замчышча. Самы частотны з іх – вобраз хаты. Хата – жытло селяніна. Знешні і ўнутраны выгляд хаты ў паэзіі Янкі Купалы – паказчык маёмаснага стану і грамадскага статусу чалавека. У ранні перыяд творчасці пісьменнікам акцэнтаваўся несамавіты выгляд сялянскай хаты. Тым самым падкрэсліваўся нізкі сацыяльны статус яе насельнікаў: яна “крывая” (“Спрасоння”), бедная і мала прыстасаваная для жыцця (в. “З песень беларускага мужыка”). Сялянскае жытло – антыном панскага хорама, высокага белага палаца (“Спраба актавы”), вобразная форма акцэнтавання сацыяльнага кантрасту, што панавала ў грамадстве. У вершы “Я не для вас..” домам успрымаецца лірычным героем родная старонка, Беларусь. Антыноміяй двух дамоў – палаца і хаты – прасякнуты верш “Палац”, дзе палац – дом чужынца на беларускай зямлі. Варта зазначыць, што проціпастаўленне хаты і палаца ў паэзіі Янкі Купалы пад уздзеяннем адраджэнскіх ідэй страчвае актуальнасць, бо на першы план выходзіць не вырашэнне сацыяльных антаганізмаў, а ідэя нацыянальнага адзінства ў імя Бацькаўшчыны.

Антыдомам выступае ў ранняй лірыцы класіка беларускай літаратуры карчма (“Пры выпіўцы”), у якой чалавек знаходзіць часовы прытулак, што тоіць у сабе ілюзію трывалай апоры, але не можа насамрэч быць такой апорай. Не без лёгкай іроніі на пачатку творчага шляху Янка Купала згадваў пра вечны дом чалавека – магілу. Пры гэтым ён заўважаў, што нават там няма сацыяльнай роўнасці, паколькі беднай вёсцы, беднасці селяніна адпавядаюць і бедныя могілкі (“Перад бурай”, “Над магіламі”).

Хата Янкам Купалам магла пазіцыянавацца ў ранняй лірыцы ўвасабленнем традыцыі, месцам сувязі пакаленняў (“Гэты крык, што жыве Беларусь”). Матыў страчанага дому таксама сустракаўся ўжо ў ранняй лірыцы паэта. Лірычны герой верша “З дарогі” – чалавек, які праз шмат гадоў вяртаецца ў родныя мясціны, бачыць родную хату і даведваецца, што там цяпер жывуць чужыя людзі. Пакрысе вобраз страчанага дому становіцца дастаткова частым, а сам дом найперш

сімвалізуе родны край, Бацькаўшчыну. Беларушчына ў аднайменным вершы 1908 года – запусцелы дом, пра аднаўленне якога забылі нашчадкі ранейшых насельнікаў. У вершы “Замчышча” – руіны старога будынка – увасабленне некалі слаўнага і велічнага, а зараз страчанага дому, да якога цяжка вярнуцца, бо яго руіны *спавіты няпамяці мглою*². Аднак руіны замчышча чакаюць часу свайго ўваскрэшэння, спадзяюцца на хуткае аднаўленне замка. Для раскрыцця топасу дома Я. Купала выкарыстоўвае тут семантычную апазіцыю *жывое – мёртвае*. Сама трактоўка яе індывідуальная, бо да такойсама семантычнай апазіцыі звяртаўся ў нешматлікіх вершах Змітрок Бядуля, але ў яго вершах прысутнічала проціпастаўленне дому і кургана. Твор “Запушчаны палац” – працяг размовы пра страчаны вялікі і слаўны дом, пра страчаную нацыянальную славу. Вобраз *запушчанага палаца* карэляваў з вобразам *забранага краю*. Вобраз забранага краю (“Забраны край”) ствараецца паэтам шляхам перадачы настройў людзей, што не з’яўляюцца гаспадарамі ў родным доме. Матыў ранняй лірыкі пра страчаны дом атрымае далейшае развіццё ў лірыцы 1910-х гадоў.

Дом селяніна, у мастацкім асэнсаванні Я. Купалы, – гэта галоўным чынам замкнёная прастора, што мае свае вартасці і недахопы. Дом – выяўленне і месца натуральнага ладу жыцця, захавальнік сямейных каштоўнасцей і традыцый, аднак ва ўспрыманні лірычнага героя Купалы хата нярэдка прадстае ўвасабленнем вузкасці жыццёвых межаў для сацыяльна актыўнага чалавека, асацыюецца з грамадствам, становіцца метафарычным абазначэннем прыніжанасці чалавечай індывідуальнасці ў сацыяльна несправядлівым грамадстве (“Як я полем іду...”). Лірычны герой гэтага верша адчувае сябе паўнавартасным чалавекам на ўлонні прыроды, але ў закрытай прасторы сялянскага жытла яму няўтульна: *Як я ў хатку ўвайду, мяне штосьці гняце; // Бледны сум падыходзіць, прыносіць нуду; // Ў запляснелым кутку цень касіцсты цвіце, – // Мяне штосьці гняце, як я ў хатку ўвайду*³. Хата, у трактоўцы лірычнага героя Янкі Купалы, – пачатак чалавечага шляху і ўвесь яго перыяд, а магіла – завяршэнне жыццёвага шляху, як сведчыць змест верша “Як мы з хаткі выходзім”.

Янка Купала закладваў нацыянальныя традыцыі ўвасаблення топасу дому з апорай на напрацоўкі літаратурных папярэднікаў. Рэха багушэвічаўскай трактоўкі дому беларуса і самапачування яго

² Янка Купала, *Поўны збор твораў*. У 9 т., Мінск 1996, т. 2, с. 45.

³ Тамсама, с. 88.

насельнікаў занатавана ў Купалавым вершы “Хатка”. На пачатку лірычны герой скардзіцца на сваю беднасць: *Пахінулася // Ў зямлю ўехала // Ты, вясковая // Хата бедная!.. // На страсе тваёй // Мох паношыцца, // Цьмой-лучынкамі // Вокны жалыцца*⁴. Аднак для лірычнага героя паэта нягеглая вясковая хатка – увасабленне не толькі матэрыяльнай беднасці, але і жыццёстойкасці яе насельнікаў: *Бедна, хатка, ты, // Але вечная, // І палацы ўсе // Перастойш ты*⁵.

Адна з іпастасей Купалавага лірычнага героя – бяздомны чалавек у вялікім свеце, асоба, што не мае дому і шукае свой дом. Яна ўладна заявіла пра сябе ў творах са зборніка “Шляхам жыцця” (1913). У вершы “Дзе ты?” лірычнага героя хвалююць вострыя пытанні, дзе яго хата, сяліба, дзе знаходзіцца родны куток. Хата мае для чалавека духоўную каштоўнасць, дае яму жыццёвыя арыенціры тады, калі ён прагне знайсці сваё трывалае месца ў вялікім свеце. Дом – месца, дзе чалавек можа быць самім сабой, захоўваць свае дабрачыннасці, дом – сямейнае гняздо, якое легітымлізуе знаходжанне чалавека на зямлі. Хата ў вершах паэта нярэдка акцэнтуюе самакаштоўнасць чалавека як асобы. Паводле Янкі Купалы, чалавек – стваральнік уласнага свету, ён устанаўлівае там патрэбны яму парадак. Гэты свет арганізаваны, угрунтаваны на сямейнай і этнічнай памяці. Хата – дом беларуса, фундамент яго існавання, у якім закладзена дадатнае і адмоўнае, прыгожае і пачварнае адначасова. Рамантычна настроенаму Купалаваму герою часта было цесна ў звычайнай хатняй абмежаванай прасторы, таму ён абвясчаў сваім сапраўдным домам вялікі свет, космас. Яскравае пацвярджэнне таму – верш “Мой дом”: *Мой дом – прыволле звёзднай далі, // Арламі мераны абшар, // Дзе бітвы точаць ветраў хвалі // З сям’ёй глухіх калматых хмар*⁶. Для паэзіі Янкі Купалы ўласціва семантычная апазіцыя *дом і свет прыгожы*. Асацыятыўна-сэнсавы ланцуг *дом – поле – прырода – шырокі свет* – самы распаўсюджаны ў лірыцы Янкі Купалы, як і *дом – Бацькаўшчына – забраны край*. Я. Купала неадназначна трактаваў *дом*: дом – месца пражывання чалавека, дом – сфера сацыяльных зносін, дзе чалавек прыніжаны; дом чалавека – космас; дом – духоўнае і матэрыяльнае апірышча чалавека, яго Радзіма, Бацькаўшчына, дом і – сімвал абмежаванасці, кансерватыўнасці. Купалаўскі топас дому вызначаецца дынамізмам, суадносіцца з матывам шляху-руху. З пачатку 1910-х гадоў у творах Янкі Купалы

⁴ Тамсама, с. 188.

⁵ Тамсама, с. 189.

⁶ Тамсама, с. 112.

сталі ўзмацняцца матывы неабходнасці пабудовы новага дому і набыцця беларусамі ўласнага дому.

Топас дому ў паэзіі Максіма Багдановіча раскрываецца пераважна праз вобразы прыроды. Для яго лірычнага героя прырода – месца арганічнага існавання чалавека. Вузкая прастора, абмежаваная сценамі, у якой чалавек апынуўся з-за збегу абставін, – гэта месца вымушанага існавання ў выніку парушэння жыццёвай гармоніі (вершы “Летапісец”, “Перапісчык”, “Слуцкія ткачыкі”), гэта хутчэй антыдом, чым сапраўдны дом. Магчыма, на багдановічаўскую трактоўку топаса дому аказвалі ўплыў моманты яго біяграфіі: бацькоўская сям’я часта мяняла месца пражывання, дом як непасрэднае сямейнае атачэнне ў выніку бацькавых жаніцбаў таксама мяняўся. Багдановічаўская трактоўка топаса дому анталагічная ў сваёй аснове.

Топас дому ў паэзіі Якуба Коласа меў такія варыянты выяўлення, як непасрэдны дом, антыдом, экзістэнцыйны дом. Магіла рэпрэзентуецца вечным домам чалавека ў раннім вершы “Могілка”. Лірычны герой падкрэслівае запусцелы выгляд месца вечнага спачыну вяскоўцаў: *Могілка ў полі адны адзінюткі. // Праслы гнілыя на дол паляглі. // Крыж пахіліўся гаротна-журботна. // Многа іх, многа ляжыць у зямлі*⁷. Месца вечнага дому селяніна, як і яго зямное быццё, прадстае матэрыяльна неўладкаваным. Зямным домам большасці суайчыннікаў рэаліста Якуба Коласа былі бедныя сялянскія хаты. Апісанне хаты ў вершы “Вёска” натуралістычна-этнаграфічнае, у якім адсутнічае нават намёк на любаванне малюнкам беднай вёскі: *Трэскі ўсаджаны ў акенцы, // Замест шкла – радняны мех* (35). Лірычны герой верша “Перад дарогай” хату называе *балотам*, таму прагне знайсці лепшую долю за яе межамі. У вершы “Мужычае жыццё” хата – увасабленне зямной юдолі: *Чорна ў хаце, непрыбрана, // Парасяты пад палком, // Павуцінаю заткана // Столь і кут над абразом* (60). Якуб Колас не толькі падкрэсліваў беднасць селяніна, але і яго адказнасць за дом, яго безгаспадарчасць, за *набок скрыўленья хаты* (104). Так, у вершы “Наша доля” гаварылася: *Нашы хаты, вёскі, сёлы // Сівым мозам абраслі* (65), а ў вершы “Мужык” лірычны герой прызнаваўся ў сваім гаспадарчым бясілли: *Я – мужычы сын, // Ні двара, ні кала, // Поле – жоўты пясок, // Хата ў зямлю ўвайшла* (65). Выгляд вясковай хаты ў паэзіі Якуба Коласа – істотны паказчык маёмнага ўзроўню

⁷ Якуб Колас, *Збор твораў*. У 14 т., Мінск 1972, т. 1, с. 27. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

гаспадара і яго становішча. Напрыклад, у вершы “Удовіна хата” выгляд хаты – яскравае пацвярджэнне бяdotнага становішча гаспадыні, што страціла надзею на паляпшэнне свайго жыцця: *Пагніло бяrvенне ў сценах, // Вырас моx на стрэсе. // Сыра ў хаце, пуста ў сенях. // Глуха, як у лесе* (109). *У бяrvлозе ты радзіўся...* (126). У паэзіі Якуба Коласа дом мог трактавацца і як ахоўнае месца для чалавека. Лірычны герой верша “Пад спеў ветру”, лёсам разлучаны з домам, сумуе па мілай лясной хатцы: *Помню, помню сваю хатачку, // Маю родную, далёкую; // Як успомню, жаль агортвае // Маю душу адзінокую* (110). Дом – сямейнае гняздо ў вершы “Наша гуменца”: *Добра мне тут, мне тут міла. // Родна ўсё і блізка. // Тут хлябок мой, мая хата // І мая калыска* (316).

Вобраз бяздомнага як сімвалічнае выяўленне рэалій гістарычнага часу часта сустракаўся не толькі ў Янкі Купалы, але і ў Якуба Коласа. Лірычны герой верша “З песень адзінокага” наракае: *Я – адзін, жыву без дому // Я не знаю сваёй хаткі, // Я не помню роднай маткі* (194). Я. Колас пры звароце да топаса дому найчасцей выкарыстоўваў семантычную апазіцыю *дом – антыдом*. Антыдомам для лірычнага героя Якуба Коласа выступаюць турма, турэмная камера, астрог. Так, у вершы “Турэмная камера” лірычны герой адзначае: *Цесна камера, як клетка* (264). Астрог – пекла для свабодалюбівага героя верша “У астросе”, які шкадуе сваю *хатачку старую* (87). У астросе (“Ноч у астросе”) *Нудна, бы ў магіле, // Глуха, бы ў труне* (91). Атмасфера астрога палохае чалавека: *Страшнай зяўрай змея // Калідор глядзіць* (91). Родны дом становіцца ўвасабленнем райскага кутка, калі чалавек з-за збегу неспрыяльных абставін вымушаны з ім надоўга разлучыцца. Лірычныя героі Якуба Коласа, галоўным чынам вязень і салдат, прагнуць вярнуцца ў родны дом, бо менавіта дом духоўна сілкуе іх для пераадолення няшчасцяў. Топас дому ў Якуба Коласа адметны трактоўкай дому як непасрэднага месца пражывання чалавека, як трывалай асновы быцця і быту чалавека. Рамантычная антыномія *дом – вялікі свет* – рэдкая ў гэтага паэта, яна эстэтычна адрэфлексавана і яскрава рэпрэзентавана толькі ў паэме “Сымон-музыка”, дзе дом – вузкая, але адпачаткова неабходная прастора для сапраўднага таленту.

Архетыпная аснова топаса дому ў зборніку Алеся Гаруна “Матчын дар” (1918) – міфалагема Эдэму як ідылічнай прасторы. Вобраз дома існаваў у прасторы памяці лірычнага героя паэта. Ідылічна-настальгічны складнік быў вельмі моцным у мастацкім увасабленні дому ў творах гэтага аўтара. Дом – недасягальная мара, фундамент, аснова жыцця чалавека, метанімія роднага краю, Радзімы-Бацькаўшчыны

(“Людзям”, “Чаму з маленства, з ураджэнства...”, “Начныя думкі”). Бадай, самы характэрны вобраз дому дадзены Алесем Гаруном у вершы “Начныя думкі”: *Ты квяцісты, залацісты, // І прыгожы, і аздобны, // Ты лясісты, каласісты, // – Можа, рай табе падобны. – // Колькі ж моцы маеш скрытай, // Колькі сілы неспажытай!*⁸. Антыдом у А. Гаруна – астрог і чужына. Сэнсава дамінантная антыномія свайго і чужога ў вершы “З песняў няволі”, дзе чужына – “цесная клетка”, а радзіма – увасабленне волі і шчасця. Для лірычнага героя паэта дом выконвае ахоўную функцыю (“Завіруха”), аднак у пошуках дому чалавек можа прыняць за дом антыдом: стомлены лірычны герой верша памылкова за дом прымае снежнае покрыва.

Дом у творчасці беларускіх паэтэс Цёткі і Канстанцыі Буйло – месца натуральнага зямнога існавання чалавека. Топас дому ў вершах Цёткі рэалізаваўся праз паказ вясковай хаты як захавальніцы сямейнага ўкладу (“Лета”), палетка, пра які трэба пастаянна клапаціцца (“Наш палетак”). Для Канстанцыі Буйло дом – гэта і месца, дзе чалавек нарадзіўся і жыве, і больш семантычна шырокі дом – родны край. У яе вершы “Раніца” арганічна знітаваны матыў дому, абуджэння чалавека і пачатку руху да шчасця, *у ясны свет*⁹. Рух чалавечага жыцця, паводле паэтэсы, ідзе па спрадвек вызначанай лініі: пачынаецца ў бацькоўскім доме, а заканчваецца непазбежна ў вечным доме. Так, у вершы маладой паэтэсы “На магілках” могілкі прадстаюць непазбежным месцам вечнага спачыну чалавека. Зямны ж дом чалавека ў К. Буйло – духоўнае апірышча ў жыцці.

Топас дому – адзін са стрыжнёвых элементаў нацыянальнай карціны свету ў беларускай паэзіі пачатку ХХ стагоддзя. Павышаная цікавасць пісьменнікаў да яго абумоўлівалася галоўным чынам адраджэнскім рухам, пошукамі грамадствам пачатку ХХ стагоддзя Беларускага Дому і шляхоў да яго. Топас дому ў беларускай паэзіі пачатку ХХ стагоддзя праяўляўся і на канкрэтным прадметна-вобразным узроўні, і прысутнічаў імпліцытна. На прадметна-вобразным узроўні топас дому пераважна быў прадстаўлены сялянскай хатай, на семантычным узроўні – метанімічна суадносіўся з Радзімай. Топас дому галоўным чынам раскрываўся праз бінарныя семантычныя апазіцыі *дом – антыдом, свой – чужы, жывое – мёртвае*. Дом у творчасці беларускіх паэтаў характарызаваўся як асноватворная маральная і матэ-

⁸ Алесь Гарун, *Матчын дар. Факсімільнае выданне*, Мінск 1989, с. 11.

⁹ К. Буйло, *Курганная кветка. Факсімільнае выданне*, Мінск 1988, с. 42.

рыяльная каштоўнасць. Шматварыянтнасць увасаблення топасу паэтамі пачатку XX стагоддзя – пераканаўчае сведчанне яе развіцця.

ЛІТАРАТУРА

- Буйло К., *Курганная кветка. Факсімільнае выданне*, Мінск 1988.
 Гарун Алесь, *Матчын дар. Факсімільнае выданне*, Мінск 1989.
 Колас Якуб, *Збор твораў. У 14 т.*, Мінск 1972, т. 1.
 Купала Янка, *Поўны збор твораў. У 9 т.*, Мінск 1996, т. 2.
 Лотман Ю., *Структура художественного текста*, Ленинград 1970.

STRESZCZENIE

TOPOS DOMU W BIAŁORUSKIEJ POEZJI POCZĄTKU XX WIEKU

Topos domu jest jednym z kluczowych elementów obrazu rzeczywistości artystycznej w białoruskiej poezji na początku XX wieku. Zwiększone zainteresowanie toposem domu zostało zdeterminowane przede wszystkim przemianami społecznymi. Na poziomie przedmiotowo-graficznym topos domu reprezentowany jest głównie przez chłopskie domy, na poziomie semantycznym – przez metonimicznie oznaczenie ojczyzny. Topos domu pojawił się jako opozycja: dom–antydom, swój–obcy, żyjący–martwy. W poezji białoruskiej dom stanowi wartość moralną i materialną.

Słowa kluczowe: topos domu, poezja białoruska, semantyka obrazu artystycznego, styl, reprezentacja estetyczna.

SUMMARY

TOPOS OF HOME IN BELARUSIAN POETRY OF THE EARLY 20TH CENTURY

Topos of home is one of the main elements of the artistic picture of the national reality in the Belarusian poetry of the early 20th century. Increased interest in topos of home results from the revival of Belarusian history and culture. On the subject-shaped level topos of home is represented by a peasant house, on the semantic level – metonymically correlated with homeland. Topos of home is represented by the opposition home–anti home, a fellow countryman–a stranger, the living–the dead. In Belarusian poetry home represents moral and material values.

Key words: topos of home, Belarusian poetry, the semantics of the artistic image, style, aesthetic representation.